

44
13

1365/-

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
і. м. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДАВИДЕНКО Лариса Борисівна

СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ І СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ
МОДИФІКАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Спеціальність 10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1992

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ім. О. М. Горького
БІБЛІОТЕКА

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313003

Дисертація виконана на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова.

Науковий керівник

- доктор філологічних наук,
професор Г. М. УДОВИЧЕНКО

Офіційні опоненти

- доктор філологічних наук,
професор Л. Г. СКРИПНИК ;
- кандидат філологічних наук
Л. Ю. ШЕВЧЕНКО

Провідна організація

- Полтавський державний
педагогічний інститут
ім. В. Г. Короленка

Захист відбудеться "18" Вересня 1992 р. о ___ год.
на засіданні спеціалізованої ради К 113.01.03 у Київському державному педагогічному інституті ім. М. П. Драгоманова /252030, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова.

Автореферат розісланий "14" серпня 1992 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради

Вишнева

Г. П. Вишневська

Повне і всебічне вивчення фразеологічного складу мови можливе лише в тому випадку, коли системно будуть досліджені всі його сторони, грані, зв'язки, відношення у діалектичній єдності.

Фразеологізм - складна мовна одиниця, що характеризується наявністю у семантичній структурі, окрім денотативного та сигніфікативного елементів, коннотативного компонента значення. Коннотативний компонент значення фразеологічної одиниці (ФО) традиційно включає суб'єктивно-оцінний, кваліфікативний та експресивно-емоційний моменти. Експресивність (виразність) мовної одиниці пов'язується з властивістю актуалізувати якісно-кількісну характеристику реального предмета, особи, стану особи чи дії. Експресивність обов'язково включає мікросеми інтенсивності. З цього погляду фразеологізми як інтенсифікатори є мовною універсалією у системі мови.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку науки про фразеологію коннотативний потенціал семантики фразеологічної одиниці вивчений недостатньо, як мовний, тобто константний, узуальний, так і мовленнєвий, що пов'язується з планом цілеспрямованої модифікації компонентів або градації фразеологізмів. У художньому мовленні особлива роль належить таким властивостям ФО, як комбінаторне нарощення смислу, інтенсифікована виразність, детермінована асоціативність. Мовленнєва інтенсифікована виразність забезпечується модифікацією узуальної форми та градацією. Через іманентну нарізнооформленість конституенти ФО виявляють семантичне тяжіння, смислову співвіднесеність з омонімічними словами генетичного прототипу, внаслідок чого можлива подвійна актуалізація ФО. Виключна мобільність, рухливість компонентного складу, асоціативні зв'язки є головним джерелом модифікації компонентів та виникнення оказі-

ональних новотворів.

Теоретичні положення про Φ О як компонент словосполучення об-
ґрунтували Г. М. Удовиченко¹ та М. М. Прокопович. За твердженням
М. М. Прокоповича, "є можливим і абсолютно необхідним вивчення різ-
номанітних типів і прийомів поширення фразеологізмів... .. за-
лежними від них або від їхніх компонентів словами і конструкці-
ями"². Аналогічне обґрунтування присутнє у монографії Л. Г. Скрип-
ник: "Фразеологічні одиниці ... можуть поширюватися ва рахунок
синтаксично зв'язаних із ними слів контексту, які певним чином
доповнюють, уточнюють основний зміст фразеологічної одиниці"³. У
зв'язку з цими твердженнями виявляється актуальність вивчення
основних семантичних функцій фразеологізмів у структурі слово-
сполучення.

У дослідженні Φ О як компонент словосполучення виступає об-
лігаторним (обов'язковим) структурно-семантичним елементом, ін-
тенсифікатором виявлення ознаки або повноти, вичерпності дії. У
ад'єктивному словосполученні типу блідий як з хреста знятий ком-
паративна Φ О є інтегрантом вислову, що інтенсифікує і уточнює
вначення прикметника. У дієслівних словосполученнях допикати до
печінок, повичити про людське око семантична некомплектність діє-
слів інтегрується адвербіальними Φ О, які конкретизують дієслів-
ну лексему, логічно завершують формування семантичного поля ос-
танньої.

¹ Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літера-
турній мові. - Київ: Наукова думка, 1968. - С. 97.

² Прокопович Н. Н. О распространении фразеологизмов зависимы ми
словами // Учен. за-ки МОПИ им. Крупской. М., 1966. - Т. 160. - Вып.
11. - С. 189.

³ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. - Київ: Наукова дум-
ка, 1973. - С. 74.

ФО через іманентну експресивність виступає обов'язковим компонентом словосполучення, а у структурі речення (висловлення) на її долю припадає найвищий ступінь комунікативного навантаження.

Об'єктом дослідження є ФО у структурі словосполучення та речення, модифіковані та оказіональні новотвори у контексті художнього твору. У дисертації розглядається структура і семантика ФО в узуально закріпленою коннотацією в аспекті теорії синтаксису. Аналізується ядро фразеологічної одиниці і перемінний елемент.

Пор.: (гнати) у три вирви, (розхвалювати) на всі заставки, дісталося на горіхи (кому), покласти на зуби (кого)¹. Функціональне (синхронічне) вивчення фразеологізмів детерминувалося виявленням основних принципів їхньої актуалізації у художньому мовленні. Це принцип семантичної градації (Ну й жіноцтво, ну й химеродство!.. Одним миром мавані, обоє рябоє, одного плоту юли) та структурно-семантичної модифікації (...- слід погостювати в усіх молодих і кожній восібно доказати, що не такий страшний Дармограшин сіамський кіт, як його малює поговір) (Є. Гуцало) (пор.: не такий чорт страшний (як його малюють)).

Матеріалом для дослідження стали ФО, вибрані з творів Є. Гуцала, О. Ільченка, В. Земляка. Вибір творів мотивується широким використанням письменниками фразеологізмів, зокрема, кількісно великим функціонуванням ФО у романах Є. Гуцала. Нами виділено і проаналізовано понад чотири тисячі фразеологізмів. У дисертацій-

¹ У теоретичних працях В. П. Лукова перемінний елемент - лексеми гнати, розхвалювати називаються словами-супровідниками (див.: Луков В. П. Русская фразеология: Учебное пособие для вузов. - М.: Высш. шк., 1986. - С. 145.), у концепції М. Т. Тагієва - обов'язкове фразеологічне оточення, без якого неможлива реалізація фразеологізму у мовленні (див.: Тагієв М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка: Опыт исследования фразеологических единиц по окружению. - Баку: Маариф, 1966. - С. 48-49).

ному дослідженні використовувались також фонди Лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України.

Мета дослідження - здійснити цілісний аналіз словосполучень та речень з семантично значущим компонентом - ФО; визначити основні принципи структурно-семантичних модифікацій ФО у художньому мовленні; дослідити діапазон коннотативного нагромадження смислу ФО внаслідок градації та індивідуально-авторських модифікацій.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань:

1. Виділити основні структурно-семантичні типи словосполучень в детермінованому та детермінуючому ФО.
2. Встановити характер синтаксичних відношень між граматично парним та граматично залежним компонентами словосполучення.
3. Встановити позиції і функції ФО у семантичній структурі речення (висловлення).
4. Визначити денотати ФО як семантичних компонентів словосполучень та речень.
5. Охарактеризувати основні принципи індивідуально-авторських модифікацій ФО.

Дослідження фактичного матеріалу здійснювалося у синхронному плані. Специфіка об'єкта вивчення, мета і завдання дисертаційного дослідження зумовили застосування методів компонентного аналізу, комбінаторної семасіології, методи опозицій, субституції, дистрибуції, лінгвістичного спостереження та опису.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вона є першою в українському мовознавстві спробою дослідження ФО як детермінованих (очі замилити (кому), довгий язик (чий, кого)) та детермінуючих (сидіти без діла, жити душа в душу) компонентів словосполучення, позицій, функцій, комунікативного навантаження фразеоло-

гізмів у загальній семантиці речей. У роботі досліджені причини виникнення структурно-семантичних модифікацій фразеологізмів, оказіональних одиниць, градуальної синонімії та фразеологічних комплексів і як наслідок таких інновацій - розвиток інтенсифікованої, синтезованої коннотації оновлених фразеологізмів.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що одержані результати і висновки сприятимуть подальшим розробкам загальних проблем фразеології, зокрема, поглибленню вчення про коннотативний аспект фразеологічного значення та проникнення у сутність модифікованих, індивідуально-авторських новотворів.

З практичного погляду результати дослідження можуть використовуватися у вузівській програмі при вивченні фразеологічного матеріалу в курсу сучасної української літературної мови, а також у підготовці спецкурсу в фразеології та написанні курсових і дипломних робіт.

Апробація роботи. Дисертаційна робота в цілому і окремі її розділи обговорювались на засіданні кафедри української мови Київського державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова. Основні положення і результати дослідження повідомлялись на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Київського державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова /1991, 1992 рр./, а також Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя /1989 р./.

Положення, що виносяться на захист:

1. Десемантизація лексичних компонентів ФО призводить до того, що план вираження фразеологізму не відповідає або майже не відповідає плану змісту, тобто поверхнева структура асиметрична глибинній семантичній структурі.

2. Градація, структурно-семантичні модифікації компонентного складу активно і всебічно сприяють інтенсифікації коннотативного потенціалу семантики фразеологізмів.
3. ФО у структурі словосполучення актуалізується у двох семантичних функціях - детермінованій та детермінуючій.
4. Детермінуючий елемент є виразником синтаксичних відношень, що утворюють нову номінативну одиницю.
5. У структурі речення (висловлення) ФО як експресивно маркований елемент виступає інформативно-коннотативним центром речення (висловлення).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, бібліографії, списку джерел дослідження, умовних скорочень.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, визначається її актуальність, об'єкт дослідження, наукова новизна роботи, формулюються мета і завдання дисертації, теоретичне і практичне значення, основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Синтаксично-коннотативна функція узуальних ФО у структурі синтаксично вільного словосполучення та речення" уточнюється зміст поняття "словосполучення", на конкретному фактичному матеріалі виділяються основні структурно-семантичні типи словосполучень, аналізуються функції фразеологізмів як облігаторних компонентів словосполучення; у структурі речення (висловлення) в'ясовуються позиції і смислове навантаження фразеологізмів як інтегрантів загального змісту речення (висловлення), аналізується їхня коннотативна функція, виділяються денотати ФО.

Багатоманітні і різнопланові (і в структурному, і в семантичному відношеннях) ФО становлять об'єкт дослідження як інтег-

ранти у структурі словосполучення та речення.

Як відомо, словосполучення становить складну розчленовану номінацію з певним типом синтаксичних відношень. У процесі аналізу конкретного матеріалу нами встановлено, що генеративна функція у цій номінації ΦO неоднозначна, вона є детермінованою та детермінуючою. Семантичну структуру словосполучення визначають синтаксичні відношення детермінуючого елемента до елемента детермінованого. Формальна організація словосполучення програмує граматично панівне та граматично залежне слово. Опорні та залежні компоненти кваліфікуються за належністю до тієї чи іншої повнозначної частини мови. Отже, конститuentом словосполучення можуть бути ΦO , що належать до різних семантико-граматичних розрядів: субстантивні (*жива копійка, горобина ніч*), адвербіальні (*про людське око, для годиться, душа в душу*), дієслівні (*дати одюша (кому), підвести під монастир (кого)*). Внаслідок повної або часткової десемантизації компонентного складу ΦO втратила мотивованість своєї семантичної структури і тому класифікація за семантико-граматичними розрядами буде умовною.

Досліджуваний матеріал дозволяє виділити субстантивні, ад"єктивні, дієслівні¹ типи словосполучень, що характеризуються наявністю специфічних структурних моделей і заповнюються у кожному конкретному випадку облігаторними конститутивними елементами.

Субстантивне словосполучення в детермінованою та детермінуючою ΦO представлене такими конкретно виявленими моделями: " $P(\exists) + /субст. / \Phi O$ " (*видимий білий світ*); " $I + /адverb. / \Phi O$ " (*дівка на по-*

¹ Адвербіальних словосполучень типу *не в руки (кому, що), ні до чого (кому, що)* кількісно мало, і тому в роботі вони не розглядаються, хоч у текстах письменників інколи трапляються.

рі); "I+(дієслів.)Ф0" (змога чесати язиком); "I+/субст./ Ф0" (павутиння бабиного літа); "/субст./ Ф0 +I" (довгий язик (чий, його)). У кількісному відношенні це нечисленна група словосполучень, а також семантично і структурно різномірна. У разі детермінації фразеологічної одиниці маніфестантом синтаксичних відношень виступає детермінуючий компонент. Коли ж функцію детермінанта виконує Ф0, вона і є показником синтаксичних відношень. Нагг.: у субстантивних словосполученнях з атрибутивними відношеннями адвербіальна Ф0 вказує на якісну характеристику суб'єкта: дівка при вроді, хват на всі заставки; родич через дорогу навпри-сядки - віддаленість у розумінні спорідненості та свояцтва; парубок сам не свій - людина і її психічний стан; люди у літах - вікова ознака людини;

Наступна група словосполучень з детермінуючою адвербіальною Ф0 виражає обставинно-часові та обставинно-просторові смислові відношення, вказуючи на ознаку предмета щодо місця: загадка до пори до часу, свято в ранку й до вечора, таємниця за сімома замками, неволя по світах.

Семантична структура словосполучення з граматично панівним іменником та валежною субстантивною Ф0 формується у спосіб об'єктно-атрибутивних (запас всююї всiachини, шепіт нечистої сили), атрибутивно-об'єктних (морок горобиної ночі, павутиння бабиного літа) та адвербіальних відношень (пам'ятники на білому світі).

Лексичними наповнювачами структурних моделей ад'єктивних словосполучень є різні семантичні групи прикметників (рідше діє-

1

У реферованій роботі прийнято такі умовні скорочення: П - прикметник; З - займенник; І - іменник; Дп - дієприкметник; Д - дієслово; КФ0 - компаративна фразеологічна одиниця; субст. Ф0 - субстантивна Ф0; дієслів. Ф0 - дієслівна Ф0.

прикметників) та їхні семантичні конкретизатори. Ад'єктивне словосполучення з детермінуючою ФО має такі структурні моделі: "П(Дп)+/субст./ ФО" (дурний по саму зав'язку, побатожений від голови до п'ят); "П(Дп)+/субст./ ФО" (висипаний в рога достатку, примітний квасним патріотизмом); "П+(дієслів.) ФО" (удатний кішці хвоста зав'язати); "П+КФО" (слизький як в'юн, сивий як лунь); "П+ допуст. зворот" (темне хоч в око стрель, тихенька хоч мак сій). Семантичні конкретизатори виражаються адвербіальною ФО якісної семантики і вказують на інтенсивність вияву ознаки детермінованим прикметником чи дієприкметником: новенький в голочки, білий як сніг; поштий зі смаком; або характеризують міру виявлення ознаки: в чорта спритна, з біса вредний, доволений до печінок, необхідний до зарізу. Часто компаративні конкретизатори формують тавтологічну комбінаторну сему: гарна хоч з лиця води напитися, плохий хоч у вухо бгай, самотній мов перст, вертка як в'юн в ополонці. Інтеграційний компаративний елемент поглиблює, інтенсифікує, конкретизує лексичне значення прикметника. В аналізованому матеріалі виявлено словосполучення, де ФО формує антонімічні семи, що певною мірою інтригують аудиторів несподіваністю сприйняття: міцний як в клоччя батіг, слабкий як мотув учётверо, потрібний як собаці п'ята нога, хороша мов свиня в болоті.

Для кожного типу дієслівних словосполучень характерні свої, специфічні поєднання елементів формально-граматичної моделі, які утворені певною семантичною групою слів. У роботі проводиться чітке розмежування словосполучень з граматично панівною дієслівною ФО (обрубувати крила (кому)) та словосполучень з дієслівною лексемою у ролі головного елемента (роззнавати до ладу). У ролі залежного означального елемента у таких словосполученнях виступає

адвербіальна ФО (АФО) якісної та обставинної семантики. Серед дієслівних словосполучень з детермінуючою АФО можна виділити досить продуктивні моделі: "Д+/якісна/ АФО"; "Д+/кільк./ АФО"; "Д+ АФО/способу дії/"; "Д+АФО/міри/"; "Д+АФО/причини/"; "Д+АФО/мети/"; "Д+АФО/часу/"; "Д+АФО/місця/". Синтаксичні відношення, що розвинулися внаслідок процесу детермінації, будуть різними: атрибутивно-адвербіальними та адвербіальними.

Словосполучення з атрибутивно-адвербіальними відношеннями називають дію і вказують на якість її виявлення: розказати до ладу, сказати до пуття, вмювати зі смаком, жити душа в душу.

Словосполучення з облігаторними квалітативними конкретизаторами виражають кількісні відтінки дії, міру її якості: пити до дна, три чисниці до смерті зосталось, до ноги вибити, вробити на копійку.

Кількісно велику підгрупу становлять словосполучення з атрибутивно-адвербіальними відношеннями, що вказують на спосіб виявлення дії. Регулярними наповнювачами придієслівної позиції виступають адвербіальні та компаративні ФО: поспитати крізь зуби, наливатися на дурняк, трудитися у поті чола, зівнатися як на духу, завадувати як не перед добром.

Словосполучення, що називають дію та міру виявлення ознаки: потрошити на друкки, повірити до кінця, обдерти до нитки, пити без міри.

У словосполученнях з детермінуючою ФО роль детермінованого елемента виконує дієслово, семантика якого потребує конкретизатора, інтенсифікатора, дії. Фразеологічна одиниця як лаконічна форма відображення у свідомості носіїв сучасного мовлення фрагментів об'єктивної дійсності безпосередньо бере участь у мовному

"членуванні світу". А у структурі словосполучення фразеологізм облігаторністю своєї позиції детермінує широку денотативну ромаїтість матеріального світу, оскільки семантика ФО протягом сотень років сконденсувала результати психолого-інтелектуальної діяльності людини. Конкретний фактичний матеріал засвідчує, що референтами ФО може детермінуватися вся система людських стосунків, явищ, предметів, зв'язків, відношень. ФО з цього погляду набуває статусу синтезуючої, конденсуючої номінації фрагментів буття.

Облігаторний детермінуючий конститuent, виражений АФО, повначає денотат із сфери просторово-темпоральних категорій: йти в атаку, бувати по світах, їздити по всіх усядах; зітхати раз по раз, не розлучатися ні вдень ні вночі, бачити од початку до кінця. Фразеологічні детермінанти з адвербіальними відношеннями як семантичні конкретизатори, деталізатори повноти, закінченості дії формують семантичну структуру словосполучення на позначення причини та мети: загриміти з дурного розуму, заластися про всяк випадок, наавати з п'яних очей, вобов'язатися для годиться; купувати про запас, тримати про чорний день, водягнути за всяку ціну.

У дієслівних словосполученнях з обов'язковою іменною формою семантика дієслівної ФО розкривається тільки при наявності останньої. Поширюючий компонент сполучається з дієслівною ФО безпосередньо й опосередковано (через прийменники) і актуалізується родовим: прикипіти душею (до кого), в пантелику вбити (кого); давальним: стати кісткою в горлі (кому), боком вилізти (кому); знахідним: собак навішати (на кого), в мокрим рядном насідати (на кого); орудним: в одну дудку дуди (в ким), у печінки в'їстися (чим); місцевим: взяти гору (в чому), пальці знати (на чому) відмінками. Семантична структура таких словосполучень визнача-

ється об'єкними відношеннями. Семантичне поле детермінованої ФО може відкривати при собі дві позиції: облігаторну та факультативну. Факультативна позиція актуалізується аналітичним прислівником або ж власне морфологічним прислівником. Такі словосполучення з адвербіальними відношеннями маніфестують дію і час або місце її перебігу: *валом валити зі школи, ноги підкосились у колінах, дуба дати уві сні, ламаного шеляга не дадуть у будній день; вчора дукі дали, втерти носа сьогодні, вдома оскому ізнати.*

Окремо виділяються словосполучення, головний член яких - дієслівна ФО - може підпорядковувати два об'єкти дії: *колоти очі (кому, за що), небо прихилити (кому, за що), взяв жаль (кого, за чим), руки опускаються (в кого, від чого);* "-Ти ж дивися, Хомоньку, шануйся, щоб мені Дармограха за таку позичку не колота очей!" (Є. Гуцало); "-Маргохо, - кажу розчулено, - та я радий небо тобі прихилити за таку любів" (Є. Гуцало).

Особливості ФО не обмежуються двома основними семантичними функціями на рівні словосполучення - детермінованій та детермінуючій. У семантичній структурі речення ФО виконує інтегративну функцію - стає семантичним центром висловлення, носієм комунікативно важливої інформації. У структурі речення ФО розглядається у трьох аспектах: формально-граматичному, семантичному та в позиції теорії актуального членування речення. Позиційна фіксація семантично значущих компонентів фразеологізмів у формально-граматичній організації речення - вільна, відкрита. Фразеологізм актуалізується як головний і як другорядний член речення. Позиція підмета обмежена. Позиція присудка найбільш частотна і виявляється в усьому розмаїтті його типів. У семантичній організації речення фразеологізми як інтегранти його структурно-сміслового ядра є носіями актуально-коннотативної інформації, чим

обумовлюється висока частотність їх використання у художньому мовленні. Пор.: "Велике цвбе - куваль (О. Ільченко); "Тоді б ми з тобою, Хомо, із-під живого п'яти ривали; Ми з Одаркою одного тіста книші" (Є. Гуцало).

За планом змісту у синтаксичній функції підмета ΦO є темою у загальній семантиці речення. ΦO як присудки виступають ремою речення (висловлення). Другорядні члени речення розглядаються як детермінуючі елементи рем. Основа речення - не тільки предикативний, але й структурний і смисловий мінімум, що логічно завершує повідомлення. Другорядні члени речення, виражені ΦO , становлять той структурно-завершений мінімум, навколо якого фокусується інноваційний момент повідомлення. Приклад: "Ото якби Хома сказав їй, як ножичком відрізав, то не верещала б як дідько" (Є. Гуцало). Логіко-граматичне ядро речення (висловлення) /до уваги береться тільки перша частина з граматично поширюючою ΦO / організовується підметово-присудковим комплексом. Але сам по собі присудок не містить значущої інформації, він є семантично некомплектним, тим часом як детермінуючий елемент реми сказав - ΦO : як ножичком відрізав інтенсивно завершує смислову організацію повідомлення. Не просто сказати, а висловити свою думку в різкій, гострій, можливо, ущипливій формі. Отже, у роботі фразеологізм, що міститься на периферії у граматичній схемі (обставина, додаток, означення), за планом змісту розглядається як комунікативно обов'язковий елемент, органічно необхідний для передачі коннотативного смислу конкретного речення (висловлення).

Аналіз складнопідрядних речень, які містять у своєму складі ΦO , свідчить про те, що такі конструкції інтегрують інформативно-коннотативний смисл речення (висловлення). Позиція ΦO у

підрядній частині найбільш частотна і може представлятися лише фразеологізмом: "І не треба отих надій, що їх ні слухом слухати ані видом видати"; "Мартоха не в тих, що без царка в голові" (Є. Гуцало). Підрядна частина, представлена референтом ФО, виражає суттєво нове, є ядром коннотативної інформації. В умовах реального акту спілкування ФО стає інформаційним феноменом, а її семантика містить потенційні семи оцінки. ФО за планом змісту є емоційно насичена, експресивна, містка сполука. За таких обставин письменник і послуговується при номінації певної сфери позамовної дійсності фразеологічною одиницею. У дослідженні встановлено, що ФО як обов'язкові компоненти словосполучення та речення вживаються для фрагментарної номінації таких позамовних об'єктів: 1) якісна характеристика матеріального та духовного світу людини; 2) стан людини; 3) інтерперсональні відношення; 4) процесуальність; 5) просторово-темпоральні категорії.

У другому розділі роботи "Структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць" аналізуються семантичні зрушення у глибинній структурі ФО. Розглядаються градуальні синонімічні ряди та градуальні комплекси фразеологізмів, коментуються структурно-семантичні модифікації фразеологізмів та коннотативна доцільність таких видозмін.

Спостереження над функціональними особливостями фразеологізмів дозволяє виділити два принципи, за якими класифікуються індивідуально-авторські інновації актуалізації фразеологізмів у художньому мовленні. Це принцип семантичної градації та структурно-семантичної модифікації. Семантична градація, поверхневу структуру якої складають узуальні, модифіковані та оказіональні одиниці, представлена двома різновидами: 1) градуальна синонімія; 2) градуальний комплекс різноструктурних та різносферних у

денотативному плані ФО.

У науковому обігу градацію відносять до стилістичних фігур експресивного синтаксису: "фігура мовлення ... зворот мовлення ... Особливе сполучення слів, синтаксична побудова, що використовується для підсилення виразності висловлення"¹.

Градуються ФО як потенційні експресиви. Потенційна експресивність - стабільна, константна ознака, соціально-визнаний елемент семантичної структури ФО. Градуальний синонімічний ряд, що розглядається як мікросистема впорядкованих множин, характеризується наявністю спільних і відмінних компонентів. Основу фразеологічної синонімічності складають фразеологізми з тотожним значенням окремих елементів їхньої смислові структури, ядром синонімічного ряду виступають узагальнюючі, інтегральні семи, що є спільними для всіх членів градуального ряду: Приклад: "Важко, немов на ладан дишу, наче на тонку пряду, наче наставився вовкові в зуби" (Є. Гуцало). Виділена група градуальної синонімічної парадигми позначає фізичний стан особи. Сміслова ж своєрідність парадигматичної групи фразеологізмів-синонімів (ФС) визначатиметься набором диференційних сем. Індивідуальний набір диференційних семантичних множинок визначає специфіку кожного члена ряду.

Набір сем (див.: Таблицю 2.1) наочно демонструє значущість не тільки інтегральної (ядерної) семи, але й диференційних, що забезпечуть якісну градацію у структурній організації ряду. Співвідношення диференційних сем визначає індивідуальні зв'язки сино-

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. энцикл., 1966. - С. 492.

² Окаціональний фразеологізм.

Таблиця 2.1.

Набір сем у значеннях фразеологізмів-синонімів

градуальний ряд	семантичне ядро ряду	диференційні семи	градуальна комбінаторна сема
	стан особи		
на ладан дихати	+	хворіти, нездужати	найвищий ступінь міри вираження критичного стану особи
↓ на тонку прясти	+	скніти, гібити	
↓ наставитись вовкові в зуби	+	приреченість загибель, безвихідь	

німів всередині ряду, а диференційна сема у кожному конкретному випадку виконує основне смислове навантаження.

За інтенціональністю семантики ФС поділяється на рівнозначні та нерівнозначні. Семантично рівнозначні (абсолютні) синоніми характеризуються максимальною зближеністю (дублетністю) у предметно-логічній віднесеності. Їхня інтегральна (ядерна) сема, що є визначальною для всього ряду, переважає над диференційними. В такому випадку диференційні семи ніведуються. Приклад: "І душа моя, злякавшись (от би зараз дав драла, дав дмухача, дав драпака), стала маленькою, віщулилася, згорбатіла" (Є. Гуцало).

Фраземи, що конструють градуальний ряд, рівнозначні і в структурному, і в семантичному планах. Окрім інтегральної семи "переміщення у просторі", синонімічний ряд характеризується експліцитністю градуальної семи - ступінчастим, інтенсивним нарощенням швидкості бігу при нейтралізації диференційних сем. Тут має місце градація за ступенем міри виявлення інтенсивності дії. Синонімічний ряд інтегрують узуальні та оказіональна ФО. В градуаль-

ний синонімічний ряд вклинюється оказіональний фразеологізм дати дмухача, який не набує визнання, загальнонаціональної апробації. Письменник, використовуючи модель узуальної ФО, органічно вмонтує оказіоналізм в контекст з естетичною метою та з метою уникнення одноманітності у вираженні міри (явища чи дії) - кількісний параметр, який забезпечує нову якість. Оказіоналізми найчастіше виникають у процесі індивідуальної мовотворчої практики, у процесі художньо-естетичного новаторства: "Та вона (Одарка) в помсту без ножа заріже, без солі посолить, без вогню засмажить і без ложки з'їсть, а що ж тоді залишиться моїй рідній жінці Мартосі? (Є. Гуцало). Фразеологічний ряд характеризується спільною інтегральною семою "завдати кому-небудь клопотів, неприємностей", у структурному відношенні - одноструктурними оказіональними синонімами, побудованими за моделлю узуальної ФО без ножа зарізати (кого). Градуальна сема "найвищий ступінь міри виявлення морального ушкодження" та характеристична коннотація - пейоративна суб"єктивна оцінка.

У дослідженні виділялися семантично рівнозначні (з нульовими опозиціями сем) та семантично нерівнозначні ФС як конституенти градуального ряду. Семантична нерівнозначність ФС виявляється у тому, що визначальними для них виступають диференційні семи, які потенційно породжують градацію. Градуальний ряд семантично нерівнозначних одиниць складають одноструктурні та рівноструктурні ФС: "Од страху двигарі мені у скронях б'ють, серце - тенькає, душа в п'яти сховалась, жижки дрижать - такого дяку нагнав на мене той погляд із бузини" (Є. Гуцало). Інтегральний визначальний елемент ряду - стан особи. А протиставляються конституенти ряду диференційними семами "хвилювання", "переляк", "страх", які програмують градуальну опозицію у вираженні фізич-

ного стану особи.

Категоріальна ознака ФО - експресивність- дозволяє письменнику використовувати їх для створення цілісного градуального поля: "... отож бійся в ліношах вік звікувати, не будь ні богові свічка, ні чортові кочерга, бо в старості будеш бідний, як церковна миша, серцем голодний, як цуцик ... і вестиметься тобі часом із квасом і порою з водою... (Є. Гуцало). Градаційний комплекс представляють різнопланові внутрішні опозиції: 1) різні за планом вираження та за планом змісту ФО; 2) характер позначення позамовної дійсності - різні денотати. Тут експліцитна кількісна градація у якісному вираженні різносферних позамовних фактів. Пор.: (бідний) мов церковна миша - "соціальне становище у суспільстві", (серцем голодний) як цуцик - "убогість намірів", часом із квасом порою з водою - "стан поперемінного успіху". Спільним, що єднає ці, на перший погляд, різні за семантикою фрази, є градація у вираженні характеризуючих, соціально-оцінних сем. ФО характеризуються подвійною експресивністю і своєю семантикою програмують цілісне градуальне поле експресивності у контексті. Пор.: " Я вже і за шерстю, і проти шерсті, і так, і сяк, знов за рибу гроші, краплею води камінь довбаю, а вона-як на пень з"іхала" (Є. Гуцало).

Фразеологіями, завдяки категоріальним ознакам нарівнооформленості та семантичної цілісності, потенційно тяжіють до кількісної і якісної субституції компонентного складу. Модифікації, точніше, форми, способи видовміни програмують коннотативну доцільність таких перетворень. Фразеологізм як експресивний елемент, підпорядковуючись у контексті авторським модифікаціям, набуває комбінованої, додаткової експресивності. Через категорі-

альну нарізнооформленість можлива подвійна актуалізація фразеологізму, одночасне сприймання одиниці як фразеологічної, так і синтаксично вільної, а також семантичне "обігрування" потенційних лексичних значень її компонентів, лексична субституція, контамінація, розгорнута метафора.

В процесі аналізу помічено, що у контексті художнього твору відбувається семантизація деяких компонентів ФО. Найчастіше окремий компонент, що "обігрується", функціонує у найближчому оточенні, причому елемент метафоричності лежить в основі такого переосмислення: "Нащо нам музики, Мартохо, коли в нас довгі язика! Отакого б язика та на підшви; А Мартоха! А яких тільки собак начіпляли на Мартоху! Щоправда, вона відбрехала б од будь-якої собаки у Яблунівці... (Є. Гуцало).

Оказіональні видовміни форми, а, значить, певною мірою і семантики, кваліфікуються як процес індивідуальний, творчий. Контекстуально-авторські модифікації - релевантні зміни у компонентному складі, при яких узувальна форма фразеологізму протиставляється його оказіональній, зміненій формі. У художньому мовленні зафіксовано цілеспрямовану субституцію одного, двох і всіх компонентів ФО.

При заміні компонента ФО синонімом простежуються якісні зрушення у її семантиці, відчувається новизна, виразність: "О, пиллогу пускає в очі..." (пор.: пил пускати в очі); "Од слова доброго мого, від погляду підохотливого, ...могла вона (Мартоха) в похмурої та насупленої умить обернутися на лагідну та ласкаву, хоч до болячки клади" (пор.: хоч до рани прикладай). Модифікації такого типу кількісно обмежені. Субституються здебільшого несинонімічні, але одного тематичного поля або й семантично віддалені елементи, що детермінуються контекстною ситуацією або ж ін-

дивідуалізованим авторським елементом. У мовленнєвому використанні маніфестується оновлена внутрішня форма фразеологізму, семантичний потенціал інтегрантів з метою реалізації смислу, спрямованого на вираження контекстуальних денотатів, тим часом як контекстуально-марковані денотати є підставою для структурно-семантичних зрушень: "Я весь у зріхах, як у реп"яхах, - згодився грибок-маслючок (Хома), і лице його стало пісне мовби проміняв чоловік бики на воли, аби дома не були" (пор.: в боргах, як у реп"яхах); Значить, Мартошине буде зверху? - То хай буде Мартошине зверху, - кажу безпечно" (пор.: наше зверху); Щось ви, Хома Хомовичу, здається, приплітаєте коляду, щоб дали капусти!" (Є. Гуцало) (пор.: надогад буряків (дайте капусти)).

Контекстуальна заміна узуальних елементів здійснюється з метою конкретизації семантики узуальної ФО. У свідомості носіїв мовлення зберігається інваріант, структурна модель, що представляє смисл всього фразеологізму: "Розсортували ми документи: Мартосі Мартошине, а Хомі Хомине" (пор.: кесареве кесарю, а боже богові); О, циган цигана на клячі не обдурить - тим більше, що ці цигани - Мартоха та Одарка, а, виходить, кляча - не хтось, а я, Хома Прищепа!" (пор.: ворон ворону ока не виклює); В Яблунівці кажуть: на бідного Хому і дерево пада" (Є. Гуцало) (пор.: на похиле дерево всі кови скачуть). Оказіональні елементи програмуються денотативно, вони є контекстуально-актуальними.

У висновках систематизовані і узагальнені основні результати дослідження.

ФО - лаконічна форма матеріалізації людського мислення - об'єктивно функціонують у мові, активно вживаються як семантичні компоненти словосполучення та речення. За планом виражен-

ня Φ О поширює семантично некомплектні іменники (дворянин з діда прадіда, родич через дорогу навприсяжки), прикметники, рідше діє-прикметники (гарна хоч з лиця води напиться, осмислений до кінця), дієслова (купити про всяк випадок, поярмаркувати для душі), а за планом змісту Φ О вступає в детермінативні відношення, тобто детермінує і виступає показником синтаксичних відношень. Φ О формує складну розчленовану смислову одиницю з певним типом відношень між компонентами і з певним типом граматичної структури. Крім детермінуючої функції, Φ О виступає і у функції детермінованого елемента словосполучення. Це відбувається тоді, коли Φ О займає позицію граматично опорного компонента (видимий білий світ, тьма-тьмуша (чого), собак навішати (на юго). Отже, на рівні словосполучення Φ О вживається у двох семантичних функціях: детермінованій та детермінуючій.

У граматичній схемі речення позиція Φ О вільна, відкрита. Це означає, що фразеологізм актуалізується як головний член речення і як другорядний. У синтаксичній функції присудка та обставини Φ О вживаються найчастіше. Однак у смислового членуванні речення (висловлення), тобто у виявленні актуального (інформативного) навантаження динамічна позиція Φ О як коннотативного сигніфіката речення (висловлення) програмується наміром письменника виділити той предмет думки, який є найбільш вагомим, репрезентує ядро повідомлення. Актуальне завжди і заздалегідь програмується свідомістю людини. Письменник не випадково використовує фразеологізми. Вони є непересічним коннотативним засобом, експресивним, емоційно-оцінним феноменом. Ними позначається позамовний фрагмент буття і виражається оцінка здебільшого пейоративного спрямування.

У художньому мовленні виявлені джерела авторських інновацій - градуальна синонімія, фразеологічні комплекси, структурно-се-

мантичні модифікації. Градуальний синонімічний ряд, що розрізняється як мікросистема впорядкованих мовленнєвих одиниць, характеризується наявністю спільних і відмінних сем. Диференційні семи потенційно забезпечують градацію, ступінчасте, поступове нарошення смислових відтінків. Кожний фразеологізм не тільки уточнює, конкретизує значення попереднього, а й виражає якісну експресію, нагнітаючи загальне коннотативне поле ряду. Якщо градуальний синонімічний ряд складають денотативно рівнозначні елементи, то градуальний комплекс одиниць, що позначають рівні денотати, кількісно градууючи таку позначеність.

Функціонування фразеологізму у художньому мовленні обумовлюється двома основними факторами: лінгвістичними властивостями самої одиниці і контекстною ситуацією. Категоріальними ознаками ФО вважаються нарівнооформленість, ускладнена семантика завдяки коннотації, виключна мобільність, рухливість компонентного складу. За твердженням В. М. Мокієнка, "активна мобільність форми і взаємоваміна компонентів - постійне джерело поновлення експресивності фразеологізму, основна причина актуалізації стійких сполучень у мовленні"¹.

Отже, мотивуючою основою використання модифікованих та оканованих фразеологізмів є набута ними у художньому мовленні синтезована експресивність, що характеризується високим ступенем свого виявлення (при позначенні ситуативного контексту), додатковою смисловою насиченістю, внутрішнім розвитком семантики ФО.

¹ Мокієнко В. М. Славянская фразеология: Учебное пособие для студ. высш. учеб. завед. - Изд. второе, исправ. и дополн. - М.: Внш. шк., 1989. - С. 26.

Основні результати дослідження викладені у таких публікаціях:

1. Традиції М. В. Гоголя в українській радянській прозі (на матеріалі твору Є. П. Гуцала "Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий"). //Творчество Н. В. Гоголя и современность. Ч. 2. Традиции Н. В. Гоголя в русской советской и многонациональной литературе: Тезисы докладов и сообщений научно-практической Гоголевской конференции. Май 1989. - Нежин, 1989. - С. 40-41.
2. Фразеологічна одиниця у структурі ад"єктивного словосполучення (на матеріалі творів Є. П. Гуцала) //Проблеми виставної семантики: Матеріали республіканської наукової конференції: "Проблеми виставної семантики близькоспоріднених мов" 14-16 травня 1992 р. -Київ; Черкаси, 1992. - С.115-116.
3. "Ні врізати, ні доточити" (традиційні фразеологіями в романі Є. Гуцала "Позичений чоловік")//Культура слова. К.: Наукова думка, 1992. - Вип. 42.-С. 54-58.
4. Фразеологічна одиниця у структурі синтаксично вільного словосполучення //Мовознавство. - 1992. - N 3 -С. 40-43.

Л. Давидчук

Подписано к печати 30.06.1992г. Объем 1,2. Формат 60x84 1/16.
Печать офсетная. Тир. 100. Зак. 504. Бесплатно.
УОН КИВ им. Дрогоманова, Киев, Пирогова, 9.